

Monika Badowska-Hodyr*

ORCID: 0000-0001-7000-3248

Rzeszów, Polska

Sens życia w świadomości uwięzionych rodziców. Logoterapia a samowychowanie

The Meaning of Life in the Consciousness of Imprisoned Parents. Logotherapy and Self-Education

Abstract: The article concerns the search undertaken by parents serving a prison sentence related to the reconstruction of the meaning of life. According to the research, this may be possible through the realisation of values. In prison conditions, where it is difficult to achieve emotional stability and experience a sense of loneliness, some light is shed by the concept of logotherapy and the development of volitional cognitive abilities. It therefore pertains to self-education to build the meaning of life, where we need to find meaning in everyday life and acquire the ability to shape our own way of being.

Keywords: meaning of life; imprisoned parent; logotherapy; self-education.

Abstrakt: Artykuł dotyczy poszukiwań związanych z odbudową sensu życia przez rodziców odbywających karę pozbawienia wolności. Wydaje się, co potwierdzają przeprowadzone badania, że może to być możliwe poprzez realizację wartości. W warunkach więziennych, gdzie trudno o stabilność emocjonalną i przeżywanie poczucia osamotnienia, pewne światło rzuca koncepcja logoterapii oraz rozwoju zdolności poznawczych i wolitywnych. Chodzi zatem o samowychowanie do budowania sensu życia, w którym trzeba odnaleźć sens w codzienności i nabyć umiejętność kształtowania swojego sposobu bycia.

Słowa kluczowe: sens życia; uwięziony rodzic; logoterapia; samowychowanie.

* Dr Monika Badowska-Hodyr, Zakład Pedagogiki Resocjalizacyjnej, Instytut Pedagogiki, Kolegium Nauk Społecznych, Uniwersytet Rzeszowski; e-mail: mbadowska@ur.edu.pl.

1. Wprowadzenie

Celem artykułu jest wskazanie na znaczenie sensu życia rodziców odbywających karę pozbawienia wolności. W artykule zostaną wykorzystane niektóre materiały zebrane w trakcie pisania monografii (Badowska-Hodyr, 2022). Podstawą analizy będą poglądy Viktora E. Frankla (Frankl, 2012)¹ dotyczące budzenia poczucia sensu życia. W końcowej części artykułu zostanie przedstawiona propozycja samowychowania do budzenia sensu życia rodzica w warunkach więziennej rzeczywistości, przy czym nie chodzi o ukazanie samej panoramy uwarunkowania, ale egzystencjalnej sytuacji poczucia osamotnienia i bezsilności.

2. Sens życia a logoterapia

Ludzki los przed wiekami obrazowano diagramem labiryntu, co wyrażało konieczność drogi, która z chaosu wieść miała ku jasnemu celowi. Dziś o tę dawną pewność trudno. I choć świat, w co naiwnie można wierzyć, przestał być zagadką, los ani trochę nie stał się mniej tajemniczy. Przeciwnie. Coraz więcej jest lęków, obaw czy pytań, które potęgują poczucie bezsilności. A tak bardzo istotna jest potrzeba ich stawiania nie po to, by drażnić lub budzić uśpione demony, lecz by przywołać dawną świadomość celu (Fesch, 2014, s. 2). Fundamentalne pytanie o cel, czas i sens życia, często naznaczone przeszłością,

¹ Viktor E. Frankl (1905–1997), austriacki psycholog, psychiatra i psychoterapeuta; inicjator (1946) Trzeciej Wiedeńskiej Szkoły Psychoterapii – logoterapii; przedstawiciel nurtu egzystencjalno-humanistycznego we współczesnej psychologii; autorytet moralny XX wieku, jego przemyślenia dotyczące wolności człowieka, jego godności oraz poszukiwania sensu życia mają głęboki wymiar humanistyczny i moc przemieniania ludzkich serc i umysłów (https://www.viktorfrankl.org/books_by_vf.html); w czasie II wojny światowej przeżył trzy lata w obozach w Theresienstadt, Auschwitz, Kaufering III i Türkheim (dwa ostatnie to podobozy Dachau). Obozowe doświadczenie walki o przetrwanie utrwalił w swoich książkach oraz koncepcji odnalezienia sensu w życiu (Dorotkiewicz, 2021). Publikacje Viktora E. Frankla (edycje polskie): *Psycholog w obozie koncentracyjnym* (1962); *Psychoterapia dla każdego* (1978); *Człowiek w poszukiwaniu sensu. Głos nadziei w otchłani Holokaustu* (2009); *Wola sensu. Podstawy i zastosowanie logoterapii* (2010); *Bóg ukryty. W poszukiwaniu ostatecznego sensu* (2012); *Lekarz i dusza. Wprowadzenie do logoterapii i analizy egzystencjalnej* (2017); *O sensie życia* (2021); inne publikacje autora oraz bibliografia dostępne na stronie https://www.viktorfrankl.org/books_by_vf.html.

teraźniejszością i przyszłością, pozostaje zatem bez odpowiedzi. Dzisiaj są wyższe budynki i szersze drogi, ale niższą posiada człowiek wytrzymałość i węższe horyzonty myślowe. Możliwość większych wydatków na różne rzeczy nie przekłada się na większą radość, a liczne udogodnienia komunikacyjne nie dają więcej czasu i możliwości wartościowych kontaktów międzyludzkich. Można mówić o samotności w tłumie, gdzie wrażliwość, empatia, jeśli się pojawiają, są bardziej urzędowe niż skierowane do osoby będącej obok (Badowska-Hodyr, 2009, s. 267).

Zanim zostanie przedstawiona myśl Viktora E. Frankla, należy pokrótce zaznaczyć, jak będzie pojmowany w tym artykule sens życia. W tym kontekście warto przywołać także myśli Józefa Bocheńskiego i innych autorów.

Bocheński zwrócił uwagę na następujące aspekty dotyczące sensu życia: posiadanie celu, do którego człowiek dąży (w tym różnych celów, bądź też głównego); przeżywanie chwili czy chwil dających poczucie radości. Jego analiza pozwoliła uwypuklić trzy elementy: doświadczenie sensu życia; szczęście względne; szczęście bezwzględne (Bocheński, 1993, s. 7–21). W warunkach więziennych trudno o przeżywanie pozytywnych chwil. Jest to raczej odwołanie do przeszłości, którą osadzony może żyć. Element szczęściarodny może być oparty na wartościach, które w tej sytuacji mogą nadawać sens życiu (Tylutki, 2012, s. 166–172). Należy zatem przytoczyć jakąś funkcjonalną definicję wartości, która pozwoliłaby ująć zarysowany problem.

W teorii „etyki rozwoju” wartość została określona jako „to, co ze względu na swoją naturę odpowiada człowiekowi jako człowiekowi, pozwala rozwijać jego zdolności poznawcze i wolitywne” (Grzybek, 2010, s. 30; podział na kategorie wartości, których dotyczą badania, został przyjęty za Próchniak, 2005). W warunkach więziennych rozwój zdolności poznawczych i wolitywnych nie jest całkowicie ograniczony. Doświadczenie sensu życia zasadniczo będzie odnosić się do poznania tych celów, które można w warunkach więziennych realizować, oraz takich obszarów wolności, przede wszystkim wewnętrznej, która pozostaje we władaniu człowieka (Darowski, 2008, s. 90–96).

Viktor E. Frankl napisał, że:

każda z chwil, które składają się na nasze życie, przemija i umiera w tym sensie, że nigdy już nie powróci. Czyż jednak owa przejściowość o czymś nam nie przypomina? Czyż nie stawia przed nami wyzwania, aby jak najlepiej wykorzystać każdą chwilę naszego życia? Na pewno tak. Stąd logoterapeutyczny imperatyw:

żyj tak, jakbyś żył po raz drugi, i tak, jakbyś za pierwszym razem postąpił równie niewłaściwie, jak zamierzasz postąpić teraz (Frankl, 2010, s. 165).

Należy zwrócić uwagę, że w sposób szczególny pojmował człowieka jako istotę wielowymiarową, wyróżniając wymiary: somatyczny (cielesny), psychiczny i noetyczny (duchowy). Podkreślał, że „ujmowanie osoby ludzkiej wyłącznie z perspektywy tylko jednego z tych wymiarów stanowi o niezrozumieniu istoty tego, kim jest”. Konstytutywny, typowo ludzki, jest wymiar duchowy, do którego należą sens życia ludzkiego i jego wartość, a o którym stanowią: potrzeba kochania, potrzeba bycia kochanym, tęsknota i poczucie odpowiedzialności. Dążenie do znalezienia sensu życia Viktor E. Frankl uważał za jedną z prymarnych potrzeb człowieka (Zych, 2003, s. 1184–1185).

Uznawał człowieka nie tylko za istotę duchową, ale również za byt „rozstrzygający”, co znaczy, że owo rozstrzyganie musi być jego udziałem, decyzją. W rozstrzygnięciu potwierdza się bowiem kształtowanie swojego losu (Olbrycht, 2002, s. 145–146).

Jego doświadczenie pobytu w nazistowskich obozach koncentracyjnych pozwoliło na wskazanie, że najważniejszą siłą motywującą w życiu jest wola sensu, świadomość bycia potrzebnym, kochanym. Wiara, że uwięzienie się skończy, może prowadzić do zaplanowania konkretnych zadań. Świadomość może wypełnić pustkę i radzić sobie z bezsilnością, samotnością, lękiem. Mobilizuje siły witalne organizmu i pozwala na walkę z wyczerpaniem. Viktor E. Frankl doszedł do przekonania, że istnieją obszary funkcjonowania człowieka, które determinują bycie sobą oraz zmierzają ku ukazaniu fenomenu ludzkiego w jego wymiarze integralnym, nieznoszącym jakiegokolwiek uprzedmiotowienia i zinstrumentalizowania. Człowiek staje się sobą poprzez działanie na trzech płaszczyznach: pracy twórczej, kontaktu z przyrodą i innym człowiekiem (miłość). Te wymiary mogą pozwolić na przeżycie cierpienia, którego nie da się uniknąć (Dorotkiewicz, 2021, s. 18–19). Narracja Viktora E. Frankla to zaskakująco optymistyczna wiara w ludzką umiejętność wykraczania poza dramatyczne okoliczności życia, zmaganie się z codziennością, wzmacnianie tego, co się posiada, uzupełnienie tego, czego brakuje, poznanie siebie, wgląd w siebie, by skonfigurować – wykorzystując doświadczenie przeszłości, teraźniejszości, perspektywę przyszłości – drogę do wewnętrznej wolności. Niekiedy można osiągnąć to szybko, niekiedy potrzeba wiele czasu, ale cel jest ten sam – ideały, wartości, odpowiedzialność z perspektywy poczucia sensu

życia. Jest ono bowiem u człowieka potężną siłą motywującą, nadaje sens ludzkiej egzystencji. W ujęciu Jonathana Sacksa – mającą uzdrawiający wpływ na psychikę, głęboki wymiar humanistyczny i moc przemieniania ludzkich serc i umysłów (Badowska-Hodyr, 2017, s. 195).

Wskazanie Viktora E. Frankla, że sens życia urzeczywistnia się w realizacji wartości, odnosi się do trzech sposobów, trzech postaw: a) działania – kształtowanie świata według wartości; b) przeżywania świata – chłonięcie świata wartości; c) znoszenia cierpienia – dostrzeżenie wartościowości w poddaniu się losowi (Frankl, 1971, s. 69).

3. Sens życia w świadomości rodziców odbywających karę pozbawienia wolności

Współczesne ludzkie doświadczenia podkreślają bardzo wyraźnie dramat braku poczucia sensu życia. Z uwagi na to koncepcja Viktora E. Frankla wydaje się bardzo aktualna (Pilecka, 1986, s. 55). Codzienna egzystencja zasadniczo nie pozwala na przeżywanie szczęścia, dostrzeganie sprawiedliwości i wolności od cierpienia. Dla osób odbywających karę pozbawienia wolności potrzeba sensu życia jest doświadczeniem fundamentalnym. Historia osób, które doświadczyły i doświadczały uwięzienia, uzmysławia, że ich egzystencja odciska piętno nie tylko na nich samych, ale także na ich bliskich i dzieciach. Realizując projekt badawczy², polegający na ukazaniu i podkreśleniu tendencji w obszarze jakości doświadczanego sensu życia (Klamut, 2002, s. 66) osadzonych matek i ojców, zastosowano Kwestionariusz do badania poczucia sensu życia PIL J. C. Crumbaugh i L. T. Maholicka³. Z kolei, by zbadać dynamiczny aspekt sensu życia (tamże, s. 67) osadzonych matek i ojców, zaaplikowano Kwestionariusz do badania potrzeby sensu życia SONG J. C. Crumbaugh⁴. Uzyskany w trakcie

² Realizacja badań: luty 2014–listopad 2017; teren badań: jednostki penitencjarne Czech, jednostki penitencjarne OISW w Polsce.

³ Kwestionariusz do badania poczucia sensu życia (PIL) – autorami kwestionariusza do badania poczucia sensu życia (PIL), opracowanego w 1963 roku, są J. C. Crumbaugh i L. T. Maholick. Konstrukcja tego kwestionariusza umożliwia pomiar natężenia poczucia sensu życia (Klamut, 2002, s. 66).

⁴ Kwestionariusz do badania potrzeby sensu życia (SONG) opracowany został przez J. C. Crumbaugh, wydany w 1977 roku – pozwala badać dynamiczny aspekt sensu życia. Kwe-

kwerendy materiał empiryczny poddany został stosownej analizie oraz pozwolił na wygenerowanie jakości struktury badanej populacji uwięzionych rodziców w perspektywie poczucia i potrzeby sensu życia (zob. tab. 1).

Tabela 1. Struktura badanej populacji uwięzionych rodziców pod względem typów struktury sensu życia

Polska (n = 169)						
Typy struktury sensu życia Grupy PIL i SONG	Liczeb- ność	%*	Poczucie sensu życia PIL		Potrzeba sensu życia SONG	
			M	SD	M	SD
Typ A (PIL-/SONG-)	18	10,7%	77	16,09	77,17	6,62
Typ B (PIL+/SONG-)	23	13,6%	116,39	8,06	78,78	9,89
Typ C (PIL-/SONG+)	21	12,4%	83,95	10,16	113,62	13,43
Typ D (PIL+/SONG+)	33	19,5%	119,12	8,44	109,94	8,81
nieokreślony	74	43,8%				
Czechy (n = 142)						
Typy struktury sensu życia Grupy PIL i SONG	Liczeb- ność	%*	Poczucie sensu życia PIL		Potrzeba sensu życia SONG	
			M	SD	M	SD
Typ A (PIL-/SONG-)	35	24,6%	78,37	9,47	76,46	9,36
Typ B (PIL+/SONG-)	24	16,9%	117,25	8,04	74,88	9,92
Typ C (PIL-/SONG+)	22	15,5%	79	14,89	110,91	8,41
Typ D (PIL+/SONG+)	17	12,0%	116,41	7,87	112,12	10,68
nieokreślony	44	31,0%				

Źródło: badania własne w oparciu o Skalę Poczucia Sensu Życia (PIL) J. C. Crumbaugh'a i L. T. Maholicka oraz Skalę Potrzeby Sensu Życia (SONG) J. C. Crumbaugh'a.

%* odnosi się do całej grupy badanej w części polskiej (n = 169) i w części czeskiej (n = 142).

M – średnia; SD – odchylenie standardowe

typ nieokreślony – część respondentów nie została zakwalifikowana do żadnego z typów

Pytanie o sens życia, niezależnie od tego, czy zostało wyrażone wprost, było, jest i będzie pytaniem głęboko i niezbywalnie ludzkim (Frankl, 2017, s. 55). Często w rozmowach z osobami doświadczającymi uwięzienia pojawia się kon-

stionariusz SONG został opracowany w celu pełniejszego zbadania problematyki sensu życia oraz jako metoda uzupełniająca test poczucia sensu życia PIL (tamże, s. 67).

stacja: „dlaczego życie jednych pełne jest miłości, a inni muszą podejmować nieustanne starania o odrobinę uczucia? Dlaczego świat »daje tak mało«, albo wręcz coś przeciwnego względem tego, czego się pragnie ze wszystkich sił? To piekło, budzisz się co rano i nie wiesz, co będzie dalej, czy odzyskasz poczucie bezpieczeństwa, utracone uczucia, miłość dziecka, szansę na powrót do rodziny, czy wolność nie będzie obciążona złymi wyborami, czy przestrzeń społecznego funkcjonowania (nie) naznaczy stygmatem przestępcy, (nie) skaże na wykluczenie”. Sposób przeżywania sensu życia implikuje jego wymiar statyczny: „poczucie sensu” oraz dynamiczny: „potrzeba sensu”. Takie ujęcie wskazuje na pełniejszą perspektywę kategorii kluczowej dla zrozumienia wielu aspektów funkcjonowania uwięzionych rodziców. Trwanie w więziennej przestrzeni jest bowiem osobliwym rodzajem doświadczenia, generującym określone reakcje, relacje i wybory, które dla człowieka mogą być konsekwencją utraty zasobów znaczących z perspektywy funkcjonowania psychospołecznego.

Poczucie sensu jest ważnym efektem aktywności związanym z poczuciem sukcesu, satysfakcji oraz przekonaniem o wartości własnego życia, potrzeba sensu zaś domaga się zaspokojenia i powoduje podejmowanie aktywności nastawionych na doświadczanie sensu (Klamut, 2002, s. 38). Przeprowadzone badania wykazały, że uczestnicy polskiej części projektu charakteryzują się wysokim poczuciem sensu życia (PIL, 42,6%) oraz wysoką potrzebą sensu życia (SONG, 42%), a czeskiej części projektu – niskim poczuciem sensu życia (PIL, 45,8%) oraz niską potrzebą sensu życia (SONG, 48,6%). Dopełnieniem rezultatów badań jest ujęcie badanej populacji uwięzionych rodziców w kontekście zdecydowanie bardziej komplementarnym, z perspektywy fenomenu statycznego i dynamicznego sensu życia. W polskiej części projektu znaczna część uwięzionych rodziców prezentuje typ D (19,5%), w części czeskiej – typ A (24,6%)⁵.

Osoby należące do typu A (PIL-, SONG-) charakteryzują się niskim poziomem poczucia sensu życia i potrzeby sensu życia. Taka struktura sensu życia kreuje określony wzorzec funkcjonowania. Osadzeni rodzice w minimalnym

⁵ Utworzenie poszczególnych typów struktury sensu życia opiera się na wynikach skrajnych w testach PIL (J. C. Crumbaugh, L. T. Maholicka) i SONG (J. C. Crumbaugh). Kryterium wyróżnienia wyników wysokich i niskich jest 40 i 60 percentyl; wyników niskich (PIL-, SONG-) – wyniki poniżej 40 percentyla, wyników wysokich (PIL+, SONG+) – wyniki mieszczące się powyżej 60 percentyla; w rezultacie wyróżniono: typ A (PIL-, SONG-), typ B (PIL+, SONG-), typ C (PIL- SONG+), typ D (PIL+, SONG+) (Klamut, 2002, s. 96-97).

stopniu korzystają z doświadczeń przeszłości, odczuwają brak zaopiekowania w wymiarze egzystencjalnym, funkcjonują „tu i teraz” bez odczuwania potrzeby kreowania i strukturalizacji przyszłości, bardziej doświadczają orientacji na czas zegarowy niż orientacji na przyszłość, nie odczuwają potrzeby planowania odległych celów, aczkolwiek formułowane cele i preferowane wartości charakteryzują się dużą ważnością w kontekście ich podmiotowej istności: miłość, zdrowie, rodzina (wartości interpersonalne), sprawiedliwość, prawda, odpowiedzialność (wartości moralne) i wolność (wartość męstwa).

Typ B (PIL+, SONG-) obejmuje osoby, które mają wysoki poziom poczucia sensu życia i słabe natężenie potrzeby sensu życia. Uwięzieni rodzice nie ujawniają napięć w zakresie realizacji potrzeby sensu, a na oczekiwania ze strony otoczenia reagują potrzebą aktywności, która byłaby społecznie pożądana. W przestrzeni penitencjarnej często angażują się w działania, np. wolontariat (który stanowi swoistą formę zadośćuczynienia za popełnione wcześniej czyny). Taka formuła w modelu oddziaływań penitencjarnych zdecydowanie podnosi skuteczność procesu przygotowania podopiecznych do funkcjonowania w warunkach wolnościowych, wzmacnia ich poczucie wartości, świadomość bycia potrzebnym i ważnym, wzmacnia kompetencje i indywidualne zasoby, by na sytuacje trudne w przestrzeni struktur społeczno-prawnych reagowali w sposób odpowiedzialny i dojrzały. Odwołując się do konfiguracji osobistych wartości w kontekście typu B struktury sensu życia uwięzionych rodziców, warto podkreślić, że przeżywanie własnego życia jako całości oraz doświadczanie jego sensu determinują: pomoc innym, pokora (wartości duchowe), rozwój osobisty, sprawność intelektualna, wiedza (wartości poznawcze), uznanie i seks (wartości prestiżowe), miłość, przyjaźń, zdrowie, rodzina (wartości interpersonalne), sprawiedliwość, prawda, uczciwość, odpowiedzialność (wartości moralne) oraz honor, odwaga, wierność sobie i wolność (wartości męstwa).

Typ C (PIL-, SONG+) dotyczy kategorii osób charakteryzujących się niskim poczuciem sensu życia i wysoką potrzebą sensu życia. W doświadczeniu uwięzionych rodziców struktura sensu życia domaga się szczególnej uwagi. Brak umiejętności konstruktywnego ukierunkowania napięcia motywacyjnego często determinuje brak satysfakcji z własnej aktywności, a nierozwiązane wewnętrzne konflikty stają się silnym obciążeniem. Jednostka poszukuje wyjaśnienia stanu, którego doświadcza, jednak bezskutecznie. Tkwi w pętli ciągłych powtórzeń. Kosztuje ją to bardzo wiele energii i uwagi, których później odczuwa silny brak w zmotywowaniu się, by codzienność nie definiowała przyszłości,

a przeszłość terażniejszości. Wartości, które w pełni akceptują uwięzieni rodzice reprezentujący typ C struktury sensu, mogą stanowić impuls nowego sposobu realizacji sensu życia, takiego, który ta kategoria uwięzionych rodziców będzie w stanie zarówno zaakceptować, jak i zrealizować. Należą do nich: pomoc innym, pokora (wartości duchowe), rozwój osobisty, sprawność intelektualna, wiedza (wartości poznawcze), wygląd zewnętrzny (wartość prestiżowa), miłość, przyjaźń, zdrowie, rodzina (wartości interpersonalne), sprawiedliwość, prawda, uczciwość, odpowiedzialność (wartości moralne) oraz honor, odwaga, męstwo, wierność sobie i wolność (wartości męstwa).

Typ D (PIL+, SONG+) wyróżnia się wysokimi wynikami zarówno w zakresie poczucia, jak i potrzeby sensu. Uwięzieni rodzice, którzy w takiej konfiguracji doświadczają sensu życia, odczuwają wysokie napięcie motywacyjne związane z niezaspokojeniem potrzeby sensu. Doświadczają również sensowności i ważności własnego życia, intensywniej przeżywają perspektywę czasu i mogą się zorientować na przyszłość, w większym stopniu gotowi są na łamanie schematów, rutyny oraz przełamywanie nudy. Poszukują nowych wyzwań, aktywnie i z pełnym zaangażowaniem uczestniczą w projektach penitencjarnych, programach pozwalających na odbudowanie więzi z bliskimi, z dziećmi. Mają też bardzo silne wewnętrzne przekonanie o możliwości kontrolowania własnego życia, co nie pozostaje bez znaczenia dla procesu inkluzji społecznej. Konfiguracja osobistych wartości w kontekście typu D struktury sensu życia, które współbrzmia z emocjami uwięzionych rodziców, inspiruje ich do bycia bardziej uważnymi oraz stanowi o gotowości do zmiany. Do tych wartości można zaliczyć: pomoc innym, pokorę (wartości duchowe), rozwój osobisty, sprawność intelektualną, wiedzę (wartości poznawcze), pieniądze, uznanie, wygląd zewnętrzny (wartości prestiżowe), miłość, przyjaźń, zdrowie, rodzinę (wartości interpersonalne), sprawiedliwość, prawdę, uczciwość, odpowiedzialność (wartości moralne) oraz honor, odwagę, męstwo, wierność sobie i wolność (wartości męstwa).

Sens życia i jego odczuwanie wskazują na takie obejmujące elementy osobowości jak: podmiotowość, odpowiedzialność, gotowość do konstruktywnego, kreatywnego, autentycznego, dojrzałego spojrzenia na innych, poszanowanie godności drugiego człowieka. Doświadczenie sensu życia inspiruje oraz motywuje do poznawania więziennej codzienności, a także bardziej racjonalnego przeżywania sfery emocjonalnej (Badowska-Hodyr, 2017, s. 203). Sfera emocjonalna i poznanie rozumowe wyznaczają różne, nieraz bardzo

odmienne perspektywy działania, niemniej dopiero ich integracja pozwala na sprawne funkcjonowanie. Umiejętność rozumienia swoich emocji bardzo różnicuje poszczególne osoby (Golińska, 2002, s. 9). Z perspektywy danej biografii terażniejszość i przyszłość stanowią o działaniu intencjonalnym, nastawionym na wartości i przyczyniającym się do doświadczania sensu.

W dalszej części zaprezentowane zostaną wyniki badań dotyczące wartości, jakie preferują uwięzieni rodzice, oraz odpowiedź na pytanie, czy determinują one ich sens życia. Stosując procedurę korelacji, dokonano oszacowania zależności pomiędzy sensem życia a preferowanymi przez respondentów wartościami. W wymiarze wartości, odwołując się do propozycji B. Próchniak (2005, s. 102–109), wyodrębniono sześć głównych poziomów, a w ich obrębie szczegółowe kategorie doprecyzowujące całość. Rangi wartości, na które jednostka jest zorientowana, należy interpretować zarówno w aspekcie formalnym, jak i treściowym. Ponadto w interpretacji trzeba zwrócić uwagę na ich rolę wypełniającą i ukierunkowującą aktywność, a także determinującą sens życia w wymiarze statycznym i dynamicznym. Uzyskany w wyniku kwerendy materiał empiryczny uwypuklił faktory preferowanych wartości wśród uwięzionych rodziców w odniesieniu do jakości ich sensu życia.

Pierwszy główny poziom stanowią wartości duchowe. Przypisane są tutaj takie kategorie jak: *wiara religijna* ($|r| \text{ Pearsona} = -0,083$), *pomoc innym* ($|r| \text{ Pearsona} = 0,329^*$) i *pokora* ($|r| \text{ Pearsona} = 0,088$). Wartość współczynnika korelacji między deklarowanymi przez uwięzionych rodziców wartościami duchowymi a sensem życia jest ujemna i dodatnia. Rzeczywista wartość współczynnika korelacji w odniesieniu do kategorii *pomoc innym* wskazuje na korelację przeciętną (zależność wyraźna); poziom istotności $p = 0,05$ (zob. tab. 2). Uwięzieni rodzice deklarują potrzebę oraz silnie angażują się w aktywność pozwalającą naprawić wyrządzoną przez przestępstwo szkodę. Szczegółowa kategoria poziomu pierwszego wartości duchowych: *pomoc innym* – im bardziej jest obecna w doświadczeniu jednostki, tym silniejsze jest naznaczenie sensem życia.

Aplikując procedurę korelacji, dokonano oszacowania zależności pomiędzy wartościami poznawczymi a sensem życia. Szczegółowe kategorie tego poziomu to: *rozwój osobisty* ($|r| \text{ Pearsona} = 0,292^*$), *intelekt* ($|r| \text{ Pearsona} = 0,249^*$) oraz *wiedza* ($|r| \text{ Pearsona} = 0,264^*$). Rzeczywista wartość współczynnika korelacji między deklarowanymi przez uwięzionych rodziców wartościami poznawczymi a sensem życia jest dodatnia. Im silniejsza potrzeba realizacji z perspektywy

Tabela 2. Wartości duchowe w badanej populacji uwięzionych rodziców

Wartości duchowe	Polska (n = 169)			Czechy (n = 142)		
	M	SD	r Pearsona	M	SD	r Pearsona
Wiara religijna	4,06	1,73	0,157*	3,69	2,07	-0,083
Pomoc innym	5,24	1,25	0,142*	5,31	1,51	0,329*
Pokora	4,95	1,39	0,120*	4,75	1,66	0,088

Źródło: badania własne⁶.

poziomu wartości poznawczych, tym bardziej jednostka doświadcza naznaczenia w kategorii sensu życia. Rzeczywista wartość współczynnika korelacji w odniesieniu do szczegółowych kategorii wskazuje na korelację słabą (zależność wyraźna); poziom istotności $p = 0,05$ (zob. tab. 3).

Tabela 3. Wartości poznawcze w badanej populacji uwięzionych rodziców

Wartości poznawcze	Polska (n = 169)			Czechy (n = 142)		
	M	SD	r Pearsona	M	SD	r Pearsona
Rozwój osobisty	5,8	1,26	0,159*	5,44	1,5	0,291*
Intelekt	5,66	1,29	0,079	5,32	1,46	0,249*
Wiedza	5,55	1,31	0,173*	5,57	1,4	0,264*

Źródło: badania własne (tamże).

Trzeci poziom stanowią wartości prestiżowe, a dopełniające je szczegółowe kategorie to: *pieniądze* ($|r|$ Pearsona = -0,039), *uznanie* ($|r|$ Pearsona = 0,168*), *wygląd* ($|r|$ Pearsona = 0,100*), *seks* ($|r|$ Pearsona = 0,106*), *siła fizyczna* ($|r|$ Pearsona = 0,156*) oraz *kariera* ($|r|$ Pearsona = 0,198*). Wartość współczynnika korelacji między deklarowanymi przez uwięzionych rodziców wartościami prestiżowymi a sensem życia jest ujemna i dodatnia. Rzeczywista wartość współczynnika korelacji w odniesieniu do kategorii *wygląd* wskazuje na ko-

⁶ Współczynnik korelacji r-Pearsona; tablica rozkładu współczynnika r-Pearsona; siła korelacji, klasyfikacja według J. P. Guilforda: $|r\text{-Pearsona}| = 0$ – brak korelacji; $0,0 < |r\text{-Pearsona}| \leq 0,1$ – korelacja nikła; $0,1 < |r\text{-Pearsona}| \leq 0,3$ – korelacja słaba; $0,3 < |r\text{-Pearsona}| \leq 0,5$ – korelacja przeciętna; $0,5 < |r\text{-Pearsona}| \leq 0,7$ – korelacja wysoka; $0,7 < |r\text{-Pearsona}| \leq 0,9$ – korelacja bardzo wysoka; $0,9 < |r\text{-Pearsona}| < 1,0$ – korelacja niemal pełna; $|r\text{-Pearsona}| = 1$ – korelacja pełna (https://www.naukowiec.org/wiedza/statystyka/sila-korelacji--klasyfikacja_512.html).

relację nikłą (praktycznie brak związku). Korelacja słaba (zależność wyraźna) dotyczy kategorii: *uznanie*, *seks*, *siła fizyczna* oraz *kariera*; poziom istotności $p = 0,05$ (zob. tab. 4).

Tabela 4. Wartości prestiżowe w badanej populacji uwięzionych rodziców

Wartości prestiżowe	Polska (n = 169)			Czechy (n = 142)		
	M	SD	r Pearsona	M	SD	r Pearsona
Pieniądze	4,83	1,27	0,147*	5,01	1,52	-0,039
Uznanie	4,93	1,33	0,246*	4,95	1,43	0,168*
Wygląd	5,05	1,29	0,211*	4,72	1,43	0,100*
Seks	4,61	1,45	0,008	4,87	1,45	0,106*
Siła fizyczna	4,59	1,54	0,086	4,62	1,63	0,156*
Kariera	4,54	1,3	0,213*	4,87	1,43	0,198*

Źródło: badania własne (tamże).

Kolejny ważny poziom stanowią wartości interpersonalne, które definiowane są szczegółowymi kategoriami: *miłość* ($|r|$ Pearsona = 0,369*), *przyjaźń* ($|r|$ Pearsona = 0,410*), *zdrowie* ($|r|$ Pearsona = 0,447*) oraz *rodzina* ($|r|$ Pearsona = 0,451*). Wartość współczynnika korelacji między deklarowanymi przez uwięzionych rodziców wartościami interpersonalnymi a sensem życia jest dodatnia. Im silniejsza potrzeba realizacji z perspektywy poziomu wartości interpersonalnych, tym mocniej jednostka doświadcza naznaczenia w kategorii sensu życia. Rzeczywista wartość współczynnika korelacji w odniesieniu do szczegółowych kategorii wskazuje na korelację przeciętną (zależność istotna); poziom istotności $p = 0,05$ (zob. tab. 5).

Tabela 5. Wartości interpersonalne w badanej populacji uwięzionych rodziców

Wartości interpersonalne	Polska (n = 169)			Czechy (n = 142)		
	M	SD	r Pearsona	M	SD	r Pearsona
Miłość	6,11	1,34	0,309*	5,98	1,54	0,369*
Przyjaźń	6,05	1,2	0,159*	5,81	1,52	0,410*
Zdrowie	6,31	1,26	0,190*	6,30	1,45	0,447*
Rodzina	6,57	1,08	0,190*	6,41	1,38	0,451*

Źródło: badania własne (tamże).

Piąty poziom stanowią wartości moralne. W ich obszarze szczegółowe kategorie to: *sprawiedliwość* ($|r|$ Pearsona = 0,355*), *prawda* ($|r|$ Pearsona = 0,375*), *uczciwość* ($|r|$ Pearsona = 0,326*) i *odpowiedzialność* ($|r|$ Pearsona = 0,407*). Wartość współczynnika korelacji między deklarowanymi przez uwięzionych rodziców wartościami moralnymi a sensem życia jest dodatnia. Im silniejsza jest potrzeba realizacji z perspektywy poziomu wartości moralnych, tym mocniej jednostka doświadcza naznaczenia w kategorii sensu życia. Rzeczywista wartość współczynnika korelacji w odniesieniu do szczegółowych kategorii wskazuje na korelację przeciętną (zależność istotna); poziom istotności $p = 0,05$ (zob. tab. 6).

Tabela 6. Wartości moralne w badanej populacji uwięzionych rodziców

Wartości moralne	Polska (n = 169)			Czechy (n = 142)		
	M	SD	$ r $ Pearsona	M	SD	$ r $ Pearsona
Sprawiedliwość	5,82	1,39	0,268*	6,06	1,35	0,355*
Prawda	6,20	1,18	0,318*	6,03	1,48	0,375*
Uczciwość	6,20	1,19	0,290*	5,85	1,43	0,326*
Odpowiedzialność	6,28	1,15	0,306*	6,04	1,31	0,407*

Źródło: badania własne (tamże).

Klamrą spinającą obszar wartości w kontekście sensu życia uwięzionych rodziców są wartości męstwa. Implikują je następujące kategorie szczegółowe: *honor* ($|r|$ Pearsona = 0,431*), *odwaga* ($|r|$ Pearsona = 0,274*), *męstwo* ($|r|$ Pearsona = -0,047), *wierność sobie* ($|r|$ Pearsona = 0,369*) i *wolność* ($|r|$ Pearsona = 0,394*). Wartość współczynnika korelacji między deklarowanymi przez uwięzionych rodziców wartościami męstwa a sensem życia jest ujemna i dodatnia. Rzeczywista wartość współczynnika korelacji w odniesieniu do kategorii *odwaga* wskazuje na korelację słabą (zależność wyraźna). Korelacja przeciętna (zależność istotna) dotyczy kategorii: *wierność sobie*, *wolność* i *honor*; poziom istotności $p = 0,05$ (zob. tab. 7).

Tabela 7. Wartości męstwa w badanej populacji uwięzionych rodziców

Wartości męstwa	Polska (n = 169)			Czechy (n = 142)		
	M	SD	r Pearsona	M	SD	r Pearsona
Honor	6,13	1,14	0,293*	5,88	1,43	0,431*
Odwaga	5,70	1,36	0,230*	5,51	1,52	0,274*
Męstwo	5,43	1,46	0,156*	5,04	1,65	-0,047
Wierność sobie	6,22	1,2	0,128*	5,79	1,54	0,369*
Wolność	6,66	0,96	0,282*	6,32	1,37	0,394*

Źródło: badania własne (tamże).

Rezultaty badań wskazują także na ważne obszary funkcjonowania osób doświadczających izolacji więziennej, wymagające wsparcia i zaopiekowania. Uwzględniając biografię uwięzionych rodziców (perspektywa przeszłości), ich doświadczenie rzeczywistości penitencjarnej (perspektywa teraźniejszości) oraz ich funkcjonowanie w przestrzeni struktur społeczno-prawnych (perspektywa przyszłości), warto diagnozować ich sytuację w kontekście poszukiwania sensu życia. Zadanie, jakie jawi się tu przed personelem, dotyczy przynajmniej w jakimś wymiarze zadośćuczynienia potrzebom uwięzionych rodziców, przy czym należy mieć na uwadze: wsparcie ze strony rodziny, przeżycia i uczucia związane z separacją od dzieci, poczucie osamotnienia oraz lęku, przeżycia związane z odbywaniem kary pozbawienia wolności. Kontekstem tegoż zadośćuczynienia jest sprawiedliwość naprawcza.

Wskazane elementy ukazują te aspekty, które mogą nadać sens codzienności oraz wzmocnić w jednostce fundament wartościowego, autentycznego i odpowiedzialnego życia po odbyciu kary pozbawienia wolności (Badowska-Hodyr, 2018, s. 313–329). Należy bardzo wyraźnie podkreślić znaczenie uczuć w odbudowywaniu sensu życia osób pozbawionych wolności (Schache, 2009a, s. 146–147; 2009b, s. 72–74). One właśnie ukazują szczególny aspekt uwięzienia, wyciskający piętno na uwięzionych rodzicach. Takie doświadczenie stanowi źródło zranienia i destrukcji. Przewyciężenie tego doświadczenia wymaga zbudowania w sobie własnej indywidualnej przestrzeni w warunkach więziennych.

Heather Morris (autorka książek: *Tatuażysta z Auschwitz* i *Podróż Cilki*) zwraca uwagę na ukształtowanie osobowości poprzez przeżyte doświadczenia („Jesteśmy sumą wszystkich naszych doświadczeń”). Bohaterzy jej książek ukazują znaczenie miłości w warunkach, w których można stracić wszelką nadzieję.

Właśnie miłość nadaje sens codzienności, wzmacnia wolę i wytrwałość. Ukazuje też słuszność idei Viktora E. Frankla (Morris, 2018, s. 7). Czym jest miłość, jak ją definiować, jak rozumieć? Najtrudniejsza, nieprzewidywalna, niepowtarzalna, bezwarunkowa substancja – zmienia nasze życie na zawsze, naznacza doświadczenie sensu przez pryzmat zarówno potrzeby, jak i poczucia sensu życia. Czy miłość to ukochanie bliskiej osoby, silniejsze od miłości do siebie? Czy jest to troska o ukochaną osobę bez rezygnacji z siebie? To najczulsza z ludzkich emocji wypełniona namiętnością, pasją, pożądaniem, bliskością, ale także bólem samotności i tęsknotą. Jej brak jest brzemienny w skutkach. Warunkuje destrukcyjną siłę, poczucie osamotnienia, obojętność, brak matczynej miłości, uczuciową pustkę, niespełnione pragnienia i tęsknoty. Sięgając do historii osób skazanych na więzienie, można zauważyć, że brak miłości, odrzucenie, zło i zagubienie powtarzają się w wielu przypadkach. Pojawia się więc kluczowe pytanie, na które nie ma jednoznacznej odpowiedzi: czy uwięźnięni w doświadczenia własnej biografii będą mieć na tyle silną motywację, by kreować swoją podmiotową rzeczywistość w sposób wartościowy, dojrzały i odpowiedzialny?

Można sądzić, że w warunkach więziennych szczególnie trudno o właściwe zarządzanie emocjami. W tym kontekście warto przytoczyć wymowną myśl J. J. Rousseau: „Rozum czyni nas ludźmi, lecz prowadzi uczucie”, uczucia bowiem potwierdzają naszą autentyczność, szacunek do samego siebie, dojrzałość, wewnętrzzną pewność, skromność oraz nadają przekonanie o słuszności wyborów (Majcher, 2014; Badowska-Hodyr, 2019, s. 20–23). Fenomen dynamiki relacji międzyludzkich w niezwykły sposób definiuje również Papież Franciszek: „Człowiek ostatecznie jednak ponad wszystko jest powołany do życia miłością w swoich codziennych relacjach międzyludzkich” (Miąso, 2021, s. 5).

4. Samowychowanie do sensu życia

Samowychowanie do sensu życia jest mocno związane ze zjawiskiem logoterapii. Ma jednak bardziej pedagogiczny wymiar i opiera się na rozwoju władz, władzy poznawczej i wolitywnej. Próba nakreślenia samowychowania i odniesienia go do sensu życia, biorąc pod uwagę sytuację egzystencjalną rodzica pozbawionego wolności, będzie oparta na teorii „etyki rozwoju”⁷.

⁷ O teorii etyki rozwoju: „teoria ukazująca normatywny wymiar rozwoju człowieka,

Przed przejściem do wykorzystania idei samowychowania zawartej w teorii „etyki rozwoju” warto przytoczyć wypowiedź Zygmunta Baumana: „Artyści to duchy niespokojne i skłonne do eksperymentowania. Dzisiaj my wszyscy, niezależnie od płci i wieku, dowiadujemy się, że życie jest dziełem sztuki, któremu kształt nadaje sam artysta. Dlatego namawia się nas i kusi, abyśmy podjęli ryzyko nieuchronne z uprawianiem sztuki życia związane” (Bauman, 2009, s. 94). Osoby uwięzione nie tylko mają doświadczenie ryzyka „sztuki życia”, ale ponadto muszą w warunkach pozbawienia wolności przez odnalezienie sensu życia ponownie podjąć ryzyko przynajmniej wewnętrznego kształtowania swojego życia. W teorii „etyki rozwoju” samowychowanie oparte jest na odpowiednim rozwoju *władzy poznawczej i wolitywnej*.

Idea samowychowania jest w „etyce rozwoju” powiązana z etyką ujętą jako nauka o sztuce życia. Osoba, by sprostać zadaniu obrony życia i szczęścia, przy zadośćuczynieniu nakazom moralnym, musi rozwijać swoje zdolności poznawcze. Stąd też „samowychowanie intelektualne jawi się jako zadanie mądrościowe i należy je zaliczyć do istoty działań etycznych (nie zaś moralnych, biorąc pod uwagę moralność społeczną)” (Grzybek, 2013). Kluczowa jest tutaj umiejętność wypracowania własnego etosu życiowego rozumianego jako: „wzory postępowania i wartościowań, a więc swoisty sposób bycia, na który wpływa moralność oraz etyka” (Grzybek, 2014, s. 72). W warunkach więziennych u osoby osadzonej musi dokonać się swoista ponowna integracja etosu życiowego z uwagi na nową, traumatyczną sytuację egzystencjalną. Od dojrzałości i umiejętności adaptacyjnych osoby zależy, czy jest ona zdolna w tych szczególnych warunkach takiego zadania się podjąć.

Nie mniej trudnym zadaniem jest rozwój zdolności wolitywnych: „Kierowanie sobą, wybór standardów postępowania etycznego z poszanowaniem innych osób stanowi niezbędny warunek samowychowania”, przy założeniu, że „etyka jako dziedzina mądrości życiowej jest sztuką, której trzeba się nieustannie uczyć” (Grzybek, 2013, s. 101). Kierowanie sobą zakłada właśnie wypracowanie własnego etosu życiowego, który także w warunkach więziennych stanowi potwierdzenie własnej tożsamości, ponieważ „etyka jest nie tylko sprawą osobistą, ale w swej istocie winna być sumą mądrości życiowej” (tamże, s. 101). Konieczność własnej etyki, własnych standardów podkreślał bardzo wyraźnie

w którym podstawowymi założeniami są tezy o moralnym bytowaniu człowieka i osobowości człowieka” (Grzybek, 2010, s. 12).

Józef Bocheński: „Powiedziałem sobie, że nie dam się zahukać. Że ostatecznie chodzi o moje własne życie, o pytanie, jak mam nim kierować. Że ode mnie samego zależy, jaką etykę wybiorę – że ja sam za ten wybór jestem odpowiedzialny. Jak więc w sprawie sensu życia stawiam i tu zdanie: Wybór etyki jest sprawą osobistą. I tak jak w tamtej sprawie mówię, że on jest podwójnie sprawą osobistą: raz dlatego, że chodzi o moje życie, a po drugie dlatego, że ja sam muszę dokonać wyboru” (Bocheński, b.r.w., s. 35).

Warunki więzienne nie zwalniają z konieczności kształtowania własnego etosu życiowego. Osoba osadzona nie jest pozbawiona wewnętrznej wolności ani możliwości swobodnego posługiwania się intelektem.

W teorii „etyki rozwoju” właściwemu wyrobieniu władz odpowiada pojęcie „osobowości etycznej”. Oznacza ona: „taki stan rozwoju władz poznawczych i wolitywnych człowieka, który pozwala w sposób trwały dążyć do własnej doskonałości moralnej. Człowiek od początku zaistnienia jest wyposażony w swoją bytowość moralną, a osobowością etyczną staje się dzięki własnej pracy, wysiłkowi poznawczemu i wolitywnemu” (Grzybek, 2010, s. 13). Powyższe określenie nie ma charakteru zaangażowanego światopoglądowo oraz wskazuje kierunek własnego rozwoju przez wyrobienie władzy poznawczej i wolitywnej. Realizacja wartości stanowi o właściwym rozwoju osobowości etycznej.

5. Wnioski

Przeprowadzone badania wskazują na stosunek osadzonych do wartości duchowych, poznawczych, prestiżowych, interpersonalnych, moralnych, czy też kluczowego *męstwa* w warunkach więziennych. Ważne jest, w jaki sposób nadają one sens *życiu* osadzonych oraz czy osadzeni potrafią dokonać swojej ich hierarchizacji.

Tadeusz Gadacz zwrócił uwagę na poszukiwanie sensu życia i jego realizację (Gadacz, 2013, s. 16). Właśnie w warunkach więziennych owo poszukiwanie sensu życia i możliwości jego realizacji nabierają podstawowego wymiaru. Jeśli pytanie o sens życia dotyczy zarówno celu, radości ze szczęśliwych chwil, jak i wartościowości jego przeżywania, to zadanie takie dla uwięzionego jest szczególnie trudne. Niewątpliwie musi się on zmagać ze znużeniem wynikającym z odbywania kary pozbawienia wolności. Samowychowanie musi opierać się na jakimś balansie „smakowania”, „przeżywania” *życia i dążenia do*

celu, realizacji wartości dających poczucie szczęścia i spełnienia (por. tamże, s. 17–23). Zarówno „przeżywanie” sensu, jak i jego realizacja poprzez wartości jest niezwykle trudna. Sensu nie może stanowić samo dążenie do celu, który może być realizowany tylko w warunkach pozawięziennych, ponieważ osadzony w takiej strategii nie przetrwa w doświadczeniu sensu. Musi wypracować jakiś sposób „przeżywania”, który może nadać sens codzienności *będącej* tu i teraz. Wydaje się, że wyrobienie we władzy poznawczej i wolitywnej, a przez to umiejętność przeżywania swoich stanów emocjonalnych, jest niezbędne.

Być może odpowiednim tropem w warunkach pozbawienia wolności jest umiejętność znalezienia sensu w codzienności, w pewnych osobistych rytuałach (por. Grün, 2003, 2007). Realizacja zdolności poznawczych i wolitywnych jest tylko częściowo ograniczona, ponieważ w wymiarze wewnętrznym osoba może *dążyć do rozwoju* (Grzybek, 2010, s. 126–133).

Bibliografia

- Badowska-Hodyr, M. (2009). Prawo człowieka do rehabilitacji moralnej w świetle nauczania Jana Pawła II. W: J. Nikołajew i P. Marzec (red.), *Osoba i dzieło Ojca Świętego Jana Pawła II* (s. 265–270). Tomaszów Lubelski–Lublin: Wydawnictwo Polihymnia.
- Badowska-Hodyr, M. (2017). Poczucie sensu życia a orientacja na wartości z perspektywy uwięzionych rodziców w świetle teorii Viktora E. Frankla. W: I. Mudrecka (red.), *Resocjalizacja, readaptacja i reintegracja społeczna – problemy, programy i perspektywy rozwoju komunikacji* (s. 193–209). Warszawa: Pedagogium Wyższa Szkoła Nauk Społecznych w Warszawie.
- Badowska-Hodyr, M. (2018). Ku reintegracji. Rodzina w perspektywie procesu indywidualizacji oddziaływań penitencjarnych wobec osób odbywających kary długoterminowe. *Ethos*, 2(122), 313–329.
- Badowska-Hodyr, M. (2019). Kawiarenka psychologiczna: Miłość. *Wgląd*, 5, 20–23.
- Badowska-Hodyr, M. (2022). *Uwięzione rodzicielstwo. Potencjał innowacyjnych rozwiązań penitencjarnych w kontekście społecznych zagrożeń i szans*. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego.
- Bauman, Z. (2009). *Sztuka życia*. Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- Bocheński, J. M. (1993). *Sens życia i inne eseje*. Kraków: Wydawnictwo Philed.
- Bocheński, J. M. (b.r.w). *Etyka*. Komorów: Wydawnictwo Antyk. Marcin Dybowski.

- Darowski, R. (2008). *Filozofia człowieka. Zarys problematyki. Antologia tekstów*. Kraków: Wydawnictwo WAM.
- Dorotkiewicz, A. (2021). Głos nadziei. *Przekrój*, 2(3573), 18–19.
- Fesch, J. (2014). *Za pięć godzin zobaczę Jezusa. Dziennik więzienny przygotowany przez Daniela-Ange'a*. Warszawa: Promic – Wydawnictwo Księży Marianów MIC.
- Frankl, V. E. (1971). *Homo Patiens*. Tłum. R. Czernecki, J. Morawski. Warszawa: Instytut Wydawniczy Pax.
- Frankl, V. E. (2010). *Człowiek w poszukiwaniu sensu. Głos nadziei z otchłani Holokaustu*. Warszawa: Wydawnictwo Czarna Owca.
- Frankl, V. E. (2012). *Bóg ukryty. W poszukiwaniu ostatecznego sensu*. Warszawa: Wydawnictwo Czarna Owca.
- Frankl, V. E. (2017). *Lekarz i dusza*. Warszawa: Wydawnictwo Czarna Owca.
- Gadacz, T. (2013). *O umiejętności życia*. Warszawa: Wydawnictwo Iskry.
- Golińska, L. (2002). *Emocje: przyjaciel czy wróg*. Warszawa: Instytut Psychologii Zdrowia PTP.
- Grün, A. (2003). *Książka o sztuce życia*. Kielce: Wydawnictwo „Jedność”.
- Grün, A. (2007). *Odnaleźć radość życia – nadać sens życia codzienności*. Kraków: Wydawnictwo Salwator.
- Grzybek, G. (2010). *Etyka rozwoju a wychowanie*. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego.
- Grzybek, G. (2013). *Etyka rozwoju a pedagogika opiekuńcza*. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego.
- Grzybek, G. (2014). *Etos życia. Wychowanie do małżeństwa w założeniach etyki rozwoju*. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego.
- Klamut, R. (2002). *Cel – czas – sens życia*. Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL.
- Majcher, S. (2014). *Dlaczego za kratami*. Kraków: Wydawnictwo WAM.
- Miąso, J. (2021). *Fenomen relacji międzyludzkich Papieża Franciszka*. Rzeszów: Wydawnictwo Bonus Liber.
- Morris, H. (2018). *Tatuażysta z Auschwitz*. Warszawa: Wydawnictwo Marginesy.
- Olbrycht, K. (2002). *Prawda, dobro i piękno w wychowaniu człowieka jako osoby*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Pilecka, B. (1986). *Poczucie sensu życia w wybranych teoriach psychologicznych*. W: B. Pilecka (red.), *Osobowościowe i środowiskowe korelaty poczucia sensu życia* (s. 19–61). Rzeszów: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Rzeszowie.
- Próchniak, P. (2005). *Podjęmowanie ryzyka a sens życia człowieka*. Słupsk: Wydawnictwo Pomorskiej Akademii Pedagogicznej w Słupsku.

- Schache, R. (2009a). *Siedem sekretów szczęścia*. Katowice: Wydawnictwo Sonia Draga.
- Schache, R. (2009b). *Magnetyzm serca*. Katowice: Wydawnictwo Sonia Draga.
- Tylutki, D. (2012). Wykorzystanie logoterapii V. E. Frankla w poradnictwie zawodowym. W: B. Wołoskiuk i M. Nowak (red.), *Kształcenie zawodowe i ustawiczne a potrzeba rynku* (s. 155–180). Biała Podlaska: Wydawnictwo PSW JPII.
- Zych, A. A. (2003). Frankl Viktor Emil. W: T. Pilch (red.), *Encyklopedia pedagogiczna XXI wieku*. T. 1: A–F. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie „Żak”.